תולדות

א. כ' החיד"א בס' מדבר קדמות[1] (בשם ר' יהודה החסיד) „אבות העולם אברהם יצחק ויעקב ראו זה את זה וט"ו שנים[2] למדו התורה [ביחד[3]] בכל יום ובכל לילה ט"ו שעות, ובן[4] ט"ו לתלמוד" (ומונה כמה ענינים שבמספר ט"ו).

ומבאר החיד"א שם החשבון של „ט"ו שעות" (דוקא), כי „ט' שעות לישן ו־לאכול ולעשות צרכיו וט"ו לתורה ו־תפלה", ורמז לזה — „כל הנשמה תהלל י־ה[5], שילמוד תורה ויתפלל . . תהלל י־ה ב־י־ה שעות".

והנה בס' חסידים[6] איתא: „ולמה אהב הקב"ה את האבות מפני שכל היום וכל הלילה לא הי' לבם פונה מלהרהר אחר חפצי שמים . . וייקץ יעקב משנתו[7] ו־אמרו חז"ל[8] ויקץ יעקב ממשנתו [דאפילו בשעת השינה הי' עוסק ושונה בתורה[9]], כ"ד פסוקים אברהם יצחק יעקב בפסוק אחד על הסדר . . כי היו כל כ"ד שעות בסדר אחד שלא הי' להם פנאי מחפצי שמים אפילו בחלום".

ומבאר החיד"א בפירושו לספר חסי־דים שם, דלפי זה אי אפשר לומר דהא דנקט ר"י החסיד ש„למדו התורה . . (רק) ט"ו שעות" הוא לפי שבשאר ט' השעות היו עוסקים בצרכי הגוף (כמ"ש במדבר קדמות שם), שהרי „רבינו בעצמו כתב דכל כ"ד שעות אפילו בחלום היו ב־חפצי שמים", אלא „ר"ל כי ט"ו שעות היו לומדים תורה וט' שעות מכוונים לבם למקום לחשוב ביראתו ורוממותו ואהבתו ודבוקו" [היינו העסק בתפלה, וכמחז"ל[10] דחסידים הראשונים היו עוס־קים בתפלה וכוונתה ט' שעות ביום].

ויש להוסיף, דפירוש זה (דמספר „ט"ו שעות" קאי רק על לימוד התורה) מוכרח לכאורה בדברי ר"י החסיד גופא (ש־הביא החיד"א), שכ' „וט"ו שנים למדו התורה . . ט"ו שעות ובן ט"ו לתלמוד", שמזה משמע, דאין שעות עבודת התפלה בכלל חשבון זה[11].

וצריך ביאור:

מזה שהאבות „ראו זה את זה" רק ט"ו שנים, כמ"ש ר"י החסיד ד„ט"ו שנים למדו כו' ט"ו שעות" [כי לידת יצחק היתה בהיות אברהם אבינו בן מאה שנה[12], ויעקב נולד כשיצחק הי' בן

---

1) בתחלתו (מ„קונטרס ישן כתיבת יד על קלף מתלמידי רבינו יהודה החסיד"). וראה הנסמן בהערה הבאה.

2) השנים שהיו האבות יחד ו„ראו זה את זה" (כדלקמן בפנים). ואולי יש כאן טה"ד וצ"ל „ראו זה את זה ט"ו שנים ולמדו . .". — וראה גם מ"ש החיד"א בחומת אנך ס"פ נשא ומגילת רות (אות יד). פני דוד פ' נח (אות ו). יוסף תהלות לתהלים מזמור קכ. ועוד.

3) בחומת אנך רות שם „ועבדו את ה' במיטב תלתא כחדא".

4) אבות ספ"ה.

5) תהלים קנ בסופו.

6) סי' קסה.

7) ויצא כח, טז.

8) ב"ר פס"ט, ז.

9) ראה יפ"ת השלם לב"ר שם. עץ יוסף שם.

10) ברכות לב, ב.

11) ולהעיר די"ה הם כנגד חו"ב, מוחין (תניא אגה"ת פ"ד (צד, ב). לקו"ת ר"פ ראה. ובכ"מ). — אבל ראה לקמן סעיף ה והנסמן בהערה 31.

12) וירא כא, ה.

ששים שנה[13], שאז הי' אברהם בן מאה וששים שנה, ושני חיי אברהם היו קע"ה[14], הרי שרק ט"ו[15] שנה (שבסוף חיי אברהם) היו כל ג' האבות יחד] – מובן, שיש עילוי מיוחד בט"ו שעות אלו ש־למדו תורה ביחד (כנגד ט"ו שנים שראו זה את זה) לגבי שאר שעות היום.

והנה לפי ביאורו של החיד"א במדבר קדמות, שט"ו שעות הן שעות של תורה ותפלה וט' השעות הנשארות היו לצרכי הגוף, מובן העילוי שבט"ו שעות אלו. דאע"פ שזה פשוט שגם צרכיהם הגש־מיים של האבות נעשו לשם שמים ב־תכלית השלימות [וכמ"ש אדמו"ר הזקן בס' התניא[16] „שהאבות .. כל ימיהם לעולם לא הפסיקו אפילו שעה אחת מלקשר דעתם ונשמתם לרבון העולמים", ובמ"א[17] מפרט ומפרש שהיו „בחי' מרכ־בה בכל מעשיהם אפילו בשינתם"], מ"מ, אין זה בערך להעילוי דעסק התורה והתפלה עצמו.

אבל לביאורו בפירושו לס' חסידים, דט' השעות הנשארות הן זמן עסק התפלה, אינו מובן, למה ישתנו וכ"כ ט"ו השעות דלימוד התורה מט' השעות דעסק התפלה, עד שלכן „ראו זה את זה" רק ט"ו שנים (כמספר ט"ו שעות היום והלילה שלמדו תורה ביחד)?

ב. ויש לומר הביאור בזה ע"ד ה־חסידות:

ידוע[18], שג' האבות אברהם יצחק ו־יעקב הם כנגד ג' העמודים שעליהם העולם עומד[19], תורה עבודה וגמילות חסדים: עיקר עבודת אברהם הי' גמילות חסדים, יצחק – עבודה (וכמחז"ל[20] ש־יצחק הי' „עולה תמימה"), ויעקב ענינו תורה, כמ"ש[21] „ויעקב איש תם יושב אהלים". וכך הם מחולקים בעבודת ה־מדות, דמדת אברהם היא מדת החסד וה־אהבה, מדתו של יצחק – גבורה ויראה, ושל יעקב – תפארת ורחמים.

ולפי זה, זה שהאבות „ראו זה את זה" והיו ביחד ט"ו שנים, מורה על חיבור כולם יחד, דאע"פ שכל אחד משלשת אופנים אלו בעבודה מחולק מחבירו, נתחברו ג' האבות יחד לעבוד את ה', שאין זו התחברות גשמית לבד, אלא התחברות אופני עבודת ה' יחד.

ולכן היתה התחברותם רק בנוגע ללימוד התורה, כי התחברות זו של ג' עבודות מחולקות יחד, היא רק בדרגא דלימוד התורה, כפי שהענינים והעבו־דות הם בדרגת התורה[22], שבה „אלו[23] ואלו דברי אלקים חיים": משא"כ בעבו־דה בפועל, בעבודת המדות, וכ"ש וק"ו במעשה בפועל, אי אפשר שתהי' הש־תוות כל סוגי ואופני עבודה אלו.

וזהו גם טעם החילוק, דזה שהאבות למדו תורה ביחד ט"ו שעות ביום, נא

---

13) פרשתנו כה, כו.

14) ח"ש כה, ז.

15) להעיר מהשקו"ט ממחז"ל (ב"ר פס"ג, י. פרש"י פרשתנו כה, כז) דבן י"ג שנה פירש עשו לע"ז – ראה דעת זקנים מבעה"ת וריב"א עה"ת שם. ועוד. וראה לקו"ש ח"א ע' 49. ח"ה ע' 369 ואילך. ואכ"מ.

16) רפל"ד. וראה שם פכ"ג (כח, ב).

17) מאמרי אדה"ז הקצרים ע' תקמ.

18) זהר (ס"ת) ר"פ ויצא. מגלה עמוקות אופן רנ (בסופו). מגלה עמוקות עה"ת ר"פ לך. ועוד.

19) אבות פ"א מ"ב.

20) ב"ר פס"ד, ג. רש"י פרשתנו כה, כו. שם כו, ב.

21) פרשתנו כה, כז. ב"ר (פס"ג, י) ופרש"י עה"פ.

22) ובעבודת האדם – מצד דרגת המוחין (ר"ה), כדלקמן ס"ג. – וראה גם לקו"ש ח"כ ע' 126.

23) עירובין יג, ב.

לידי ביטוי בחיי האבות בגשמיות, שחיו יחד ט"ו שנה, ואילו זה שעבדו את ה' כל כ"ד שעות היום נרמז רק בכך שיש "כ"ד פסוקים אברהם יצחק יעקב בפסוק אחד על הסדר" – כי ענין התחברות (עבודת) ג' האבות יחד בהדרגא של לימוד תורה היתה בפועל; משא"כ התחברותם יחד בעבודת ה' במשך כל כ"ד שעות היום, היא רק כפי שהיא בתורה ("כ"ד פסוקים אברהם יצחק יעקב בפסוק אחד על הסדר"), אבל במעשה בפועל, זה שעבדו השם כ"ד שעות היום, הרי אין עבודת אחד מהם דומה לחבירו כו'[24].

ג. הסברת הענין:

תורה, גם כשניתנה למטה, הרי היא חכמתו ית' כמו שהיא למעלה, וכשם שאצלו ית', הרי כל המדות ישכנו יחד באחדות גמורה, דכולם הם פרט בגילוי שלימותו ית', והוא "כוללם יחד", הנה עד"ז בתורתו ית', שאין סתירה בין כל סוגי עבודה, דחכמתו ית' מחייבת את כולם (אלו ואלו דא"ח); משא"כ בעבודה בפועל, מצד האדם, דכל נברא הוא מצי־אות, הרי כל עבודה (ומדה) אחרת ה"ה מנוגדת לחברתה, ולכן יש סתירה בין סוגי העבודה.

וכן הוא גם מצד האדם גופא, דב־מוחין שבאדם אין התחלקות כ"כ כמו במדות שבלב. וכפי שרואים, דקשה ל־אדם להרגיש קירוב (אהבה) וריחוק (יר־אה) לדבר אחד בבת אחת, משא"כ מצד המוחין, אפשר שאדם אחד ישיג בבת אחת סברות הפוכות בענין אחד, הן ה־סברות לחיוב והן הסברות לזכות. וכן בעבודה, דכאשר האדם עסוק בהבנת חילוקי אופני העבודה, אפשר שיהי' "מונח" בשכלו הבנת עבודות מחולקות זמ"ז בתכלית, אך כשבא לידי מעשה הרי הוא מוגבל בקו אחד דוקא.

ובדקות יותר:

ידוע שמוחין נקראים "אין" לגבי ה־מדות שהן "יש", והיינו לפי שענין השכל הוא – תפיסת והשגת המושכל כמו שהוא לאמיתתו, בלי תערובת מציאות ומצב האדם המשיג, משא"כ תוכן ענין המדות הוא להיפך – התייחסותו אל הדבר שמחוץ הימנו, היינו פעולת הדבר על האדם המרגיש, אם להתקרב אליו (אהבה) או להתרחק ממנו (יראה).

וכן הוא בעבודת השם: עבודת ה־מדות היא – רגש האדם, שהוא אוהב את השם לפי ש"קרבת אלקים לי טוב"[25], ולכן רוצה להתקרב אליו ית' (ועד"ז ב־יראה וכיו"ב); משא"כ עבודת המוחין היא מה ש"יוצא" מגדרי מציאות עצמו ותופס ומשיג חכמתו ית' כמו שהיא.

ולכן, במדות האדם הקשורות עם "מציאותו", ישנו ענין ההתחלקות בתוקף, משא"כ במוחין, שבהם משיג האדם כפי אשר חייבה חכמתו ית', אפשר להיות התחברות כל סוגי עבודות יחד.

ד. ויש לומר, דזה שהתחברות העבו־דות דג' האבות יחד היא רק בלימוד התורה שלהם (מוחין), הוא לפי שהם היו קודם מ"ת, לפני ביטול הגזירה בין "עליונים" ו"תחתונים", כמבואר במדרש[26] דקודם מ"ת היתה גזירה ד"השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם"[27], דעליונים

24) להעיר מהמבואר במ"א (לקו"ש ח"ה ע' 373 ואילך), שהנהגת יצחק ויעקב בחיי אברהם (בפעו־לתם בעולם) היתה בקו של עבודת אברהם. ע"ש. ואכ"מ.

25) תהלים עג, כח.

26) תנחומא וארא טו. שמו"ר פי"ב, ג.

27) תהלים קטו, טז.

לא ירדו לתחתונים ותחתונים לא יעלו לעליונים, ובעת מ"ת נתבטלה הגזירה וניתנה האפשרות לחבר „עליונים" ו„תחתונים", אלקות עם גשמיות העולם.

וכשם שישנו ענין ביטול ה„גזירה" בכללות העולם, כך ישנו גם באדם גופא, ולא רק בין נפשו וגופו (רוחניות וגשמיות שבו), אלא גם בנפש האדם גופא:

עבודת המוחין, הבנה והשגה, שבה מאירה האמת כפי שהיא מצד חכמתו ית', היא בחי' „עליונים" שבאדם: ועבודת המדות, רגש האדם, הקשורה עם מציאותו, היא בחי' „תחתונים" (בנפשו גופא).

וזהו ענין „ביטול הגזירה" בנפש האדם: קודם מ"ת לא הי' אפשר להיות החיבור האמיתי בין „מוחין" ו„מדות", שה„ביטול" שמצד עבודת המוחין יומשך ויורגש גם במדות האדם: ורק לאחרי ביטול הגזירה דמ"ת ניתן הכח, שאותו הביטול שבמוחין, שמצד ביטול זה אפשר להיות התחברות והתכללות עבודות הפכיות (כנ"ל), יומשך גם במדות, באופן שגם בעבודה בפועל יוכל לעבוד את ה' בכל סוגי העבודות (וכדאיתא בספרי עה"פ[28] ואהבת את ה'א, שנדרש מאדם הן אהבה והן יראה, אע"פ „שאין לך אהבה במקום יראה ויראה במקום אהבה אלא במדת הקב"ה בלבד", זאת אומרת, שניתן לאדם הכח לחבר ב' הפכים דאהבה ויראה יחד, „אהבה במקום יראה ויראה במקום אהבה").

ה. ועפ"ז יש לבאר בעומק יותר החילוק בין שני הביאורים שבחיד"א — אם ט' השעות הן השעות של העסק בצרכי הגוף או שהן השעות דעבודת התפלה — שהם שני אופנים בעבודת האבות, אם כללות עבודתם (הן בנפש והן בגוף), או רק עבודה רוחנית שלהם (עבודת הנפש עצמה):

הביאור הא' שהט' שעות הן השעות דצרכי הגוף, קאי בכללות עבודת האבות, דזה שעבודת האבות (יחד) היתה רק ט"ו שעות ביום, הוא לפי שלהיותם קודם מ"ת, לכן היתה עיקר עבודתם רק ברוחניות ולא בגשמיות (כמבואר בכ"מ[29]). דאע"פ שזה פשוט (כנ"ל) שגם צרכי הגוף שלהם נעשו בתכלית השלימות (עד לביטול ד„מרכבה"), מ"מ, אין זה בערך כלל לדרגת עבודתם מצד הרוחניות שלהם, שדביקותם העצומה בה' מצד רוחניותם, לא היתה יכולה להיות נמשכת בגלוי ובפועל בגשמיות שלהם. וזהו ש„למדו התורה בכל יום . . (רק) ט"ו שעות", שלביאור זה היינו תורה ותפלה (כנ"ל ס"א), שהיא העבודה דרוחנית דהאבות, „דחילו ורחימו דבמוחא ולבא"[30] (וכידוע[31] שהם בחי' י"ה (ט"ו) שבשם):

משא"כ הביאור השני שט' השעות דנשארות הן השעות דעבודת התפלה, קאי בעבודה רוחנית עצמה דהאבות, שהחילוק בין עליון ותחתון הוא „מוח" ו„לב", תורה ותפילה, וההתחברות דכל האבות יחד היא רק בדרגא דמוחין ולא במדות שבלב, וכנ"ל באורך.

ו. והנה פ' תולדות (שבה מסופר ע"ד התחלת חיי יעקב, שהוא הזמן שבו

28) ואתחנן ו, ה.

29) ראה ספר הערכים-חב"ד מע' אבות סעיף ד. וש"נ.

30) הנק' „הנסתרות" (רע"מ נשא קכג, ריש ע"ב. ת"ז ת"ר (כה, ב). ת"ע (קכט, א). ועוד. וכ"ה בתניא בהקדמה. שם ר"פ מד).

31) ת"ז ריש תכ"ב. ת"ע שם.

האבות „ראו זה את זה"[32] חלה בתחלת חודש כסלו או בשבת מברכים החודש כסלו — החודש השייך (במיוחד) לגילוי תורת החסידות, וכידוע[33] שחודש סיון, ירחא תליתאי[34] לחדשי הקיץ הוא זמן גילוי תורת הנגלה, וחודש כסלו, ירחא תליתאי לחדשי החורף שייך לגילוי תורת החסידות

[עד שבחודש זה ישנם כמה ימים מיוחדים בדברי ימי החסידות, כמו: הילולא דהרב המגיד (י"ט כסלו); חג הגאולה של אדמו"ר הזקן (י"ט כסלו) ואדמו"ר האמצעי (יו"ד כסלו); יום הולדת ויום ההילולא של אדמו"ר האמצעי (ט' כסלו) ועוד. וכן ימי חנוכה שבסיום החודש, שייכים ג"כ לפנימיות התורה, שעיקר נס חנוכה הוא נס פך השמן, והרי „שמן" שבתורה הם רזי רזין דאורייתא[35].

וכאן רואים דבר פלא, דכשם שאבות העולם, אברהם יצחק ויעקב, היו יחד בעלמא דין ט"ו שנה — כך הוא אצל „אבות החסידות", הבעש"ט והמגיד ואדמו"ר הזקן[36], שהיו בעלמא דין יחד ט"ו שנה (כי רבינו הזקן נולד בשנת תק"ה (קה"ת), והסתלקות הבעש"ט היתה בשנת תק"כ).

ויש להוסיף עוד פלא:

נזכר לעיל שבאבות היו שני ענינים — הט"ו שעות שלמדו תורה (הנרמז בט"ו שנה שראו זה את זה), וזה שעבדו את ה' כל כ"ד שעות היום (הנרמז ב„כ"ד פסוקים (שנאמר) אברהם יצחק ויעקב בפסוק אחד על הסדר").

ודוגמתו מצינו ב„אבות החסידות" — שהאבות של חסידות הכללית היו ביחד בעולם הזה ט"ו שנה (כנ"ל); ואילו ה„אבות" של תורת חסידות חב"ד, אדמו"ר הזקן[37] ואדמו"ר האמצעי ואדמו"ר הצ"צ, היו ביחד בעולם הזה כ"ד שנה (כי אדמו"ר הצ"צ נולד בשנת תקמ"ט, והסתלקות אדמו"ר הזקן היתה בשנת תקע"ג).

וע"פ משנת"ל בענין עבודת האבות (קודם מ"ת), יש לבאר גם תוכן הענין, ובהקדם דברי אדמו"ר (מהורש"ב) נ"ע[38] בביאור סדר התגלות תורת החסידות, דכשם שקודם מ"ת הי' צ"ל ההקדמה דעבודת האבות, בעבודה רוחנית, אך „מ"מ אין זה המשכת התורה ממש . . ואח"כ ניתנה התורה במ"ת בהתלבשות שבזה נמשך בחי' העצמות . . התורה שנתלבשה בענינים שלמטה נמשך בזה העצמות" — כך הוא בהתגלות תורת החסידות, דתחילה היתה „התגלות הבעש"ט [והרב המגיד] . . התגלות פנימיות התורה . . שלא בבחי' התלבשות . . ולא הי' העולם יכול לקבל, והי'

---

32) אף שסיפור הסתלקות אברהם הוא בס"פ ח"ש (כה, ז ואילך).

33) ראה שיחת י"ט כסלו (ליל ב') תרפ"ט. לקוטי לוי"צ — אגרות (ע' ריז). ועוד.

34) שבת פח, א.

35) אמרי בינה שער הק"ש פנ"ד ואילך. ועוד.

36) ראה לקוטי דיבורים ח"א (לו, א-ב), שה„בעש"ט והמגיד ואדה"ז הם כח"ב (כתר חכמה בינה) דתורת החסידות. — וראה הערה הבאה והערה 40.

37) דשני ענינים באדמו"ר הזקן — א' מנשיאי תורת החסידות הכללית, ומייסד תורת חסידות חב"ד. ויש לומר, שזהו החילוק בין שני האופנים בדרגות הנשיאים בספירות: (א) הבעש"ט, ה„ה ואדה"ז — כח"ב (כנ"ל מלקו"ד. וראה שם לז, א), (ב) הבעש"ט וה„ה — כתר (עתיק וארי"), אדה"ז — חכמה, אדמו"ר האמצעי — בינה, והצ"צ — דעת (סה"ש תש"ב ע' 19. תש"ה ע' 60).

38) י"ט כסלו עטר"ת (נדפס בסה"מ עטר"ת (קה"ת, תשמ"ח) ע' תרעג). הובא ונת' בד"ה פדה ב־שלום תרפ"ה (סה"מ תרפ"ה ע' עט).

עבודה נעלית וגבוה מאד אבל אין זה התגלות עצם פנימיות התורה, ובא ע"י רבינו נ"ע בהתלבשות בהשגה ובזה נמשך בחי' העצם כו'".

ונת' הענין בכ"מ[39], שזהו עיקר החידוש דתורת חסידות חב"ד, שע"י שהעניינים של תורת החסידות נתבארו בתורת חב"ד באופן שהם מושגים בשכלו והבנתו של האדם, ע"ז נמשך אור החסידות בפנימיותו, בבירור וזיכוך נפשו הבהמית וחלקו בעולם, עד שחודר בכל עניניו, גם בעניניו הגשמיים [ע"ד החידוש דמ"ת, חיבור עליונים ותחתונים].

וזה נרמז בכך, שהאבות של חסידות הכללית היו ביחד ט"ו שנים, ואילו האבות של חסידות חב"ד היו ביחד כ"ד שנה:

תורת החסידות הכללית, שהיא "התגלות שלא בבחי' התלבשות", בבחי' מקיף[40], היא בעיקר עבודה רוחנית (ע"ד עבודת האבות קודם מ"ת), "דחילו ורחימו דבמוחא ולבא", בחי' י"ה (ט"ו) שבנפש:

משא"כ על ידי חסידות חב"ד נמשך אור החסידות בכל חלקי האדם (וכפתגם כ"ק מו"ח אדמו"ר[41] שגם העקב שברגל יהי' "אַ חסידישע פּיאַטע"), ועד שחודר בכל עניניו, גם בעניניו הגשמיים (כנ"ל) — וע"ז ניתן הכח לחיות חיי חסידות במשך כל כ"ד שעות היממה, עד שאפילו בעת השינה[42] יהי' ניכר עליו "אַז עס שלאָפט אַ חסיד".

וכן הוא בנוגע ל"ציור קומה" הכללי של כללות ישראל במשך כל הדורות, שע"י תורת חסידות חב"ד נמשך הכח שאור החסידות יחדור גם את החשך דדרא דעקבתא דמשיחא, בחי' רגלים ועקביים דוקא[43],

וע"ז זוכים ל"והי' עקב תשמעון גו' ושמר ה"א לך את הברית גו'"[44], דכאשר גם בבחי' "עקב", דרא דעקבתא דמשיחא[45], ישנו ה"תשמעון" — מקיים הקב"ה "את הברית ואת החסד אשר נשבע לאבותיך", גאולה האמיתית והשלימה ע"י משיח צדקנו, ותיכף ומיד ממש.

(משיחת י"ט כסלו תשכ"ב)

---

39) ראה סד"ה פדה בשלום הנ"ל. ובכ"מ.

40) להעיר מלקו"ד שם, דזה שהבעש"ט והמגיד ואדה"ז הם כח"ב דחסידות הוא ב"כללות הגילוי מלמעלה . . סדר התגלות תורת החסידות בדרך מלמעלה למטה". ע"ש.

41) ראה אגרות קודש אדמו"ר מהוריי"צ ח"ג ע' תקסח ואילך ("התמים" ח"ו ע' נב־ג). וראה ס' השיחות תש"ב ע' 43 ואילך. סה"מ תש"ח ע' 253 ואילך.

42) ראה רד"ה זה היום תרפ"ו. ועוד. — ולהעיר מרמב"ם הל' דעות ספ"ג "נמצאת שינה שלו עבודה למקום ב"ה", אף שלקמן שם (רפ"ה), במנין עשרה הדברים שבהם צריך שיהי' החכם ניכר, לא מנה ענין השינה. ונת' במ"א. ואכ"מ.

43) ראה אגרות קודש וסה"ש שנסמנו בהערה 41.

44) ל' הכתוב ר"פ עקב.

45) אוה"ת ר"פ עקב. ועוד.